

O INSCRIPȚIE DIN SECOLUL AL IV-lea e.n. DESCOPERITĂ LA CALLATIS

În anul 1959 s-a descoperit la Mangalia (Callatis), cu prilejul săpăturilor de salvare ¹, o inscripție greacă săpată pe un bloc de marmură (Inv. Muzeul Mangalia L 359). Inscripția s-a găsit la circa 50 m vest de edificiul romano-bizantin din colțul de NE al cetății ².

Piatra e ruptă la stînga, dreapta și jos. Partea de deasupra e netezită și nu pare a fi fost stricată. Tot pe această parte există o ridicătură în formă de dreptunghi cu lungimea de 10 cm și lățimea de 7 cm. Aici pare a se fi înălțat ceva ce s-a distrus. În starea actuală piatra are înălțimea de 0,13 m, lățimea de 0,25 m, grosimea de 0,14 m, iar înălțimea literelor este de 1,5—2 cm (fig. 1).

Piatra fiind ruptă în ambele părți laterale nu avem nici un rînd complet. De aceea întregirile rîndurilor sînt puțin anevoioase, dar nu imposibile. Putem totuși calcula lungimea rîndurilor cu destulă precizie. Cel mai bine ne ajută la aceasta rîndurile 3 și 4. În rîndul 3 după cuvîntul ΒΟΥΛΗ urmează literele ΔΗΜ care aparțin sigur cuvîntului ΔΗΜΟΥ. Rîndul 4 începe cu literele ΑΤΙΑ ΝΩΝ, care se pot completa ușor ΚΑΛΑΤΙΑΝΩΝ. În lacuna din dreapta rîndului 3 intră deci circa cinci litere : ΟΥΚΑΑ număr care se verifică și în cazul altor rînduri. În partea stîngă, la începutul rîndului 4, am completat o singură literă Α. Tot o singură literă trebuie adăugată și în cazul celorlalte rînduri. În felul acesta constatăm că rîndurile au un număr de litere care oscilează între 19 și 22. Rîndul 4 este mai scurt. El are numai 18 litere și aceasta pentru că există un *vacuum* la mijlocul rîndului, lăsat probabil intenționat pentru a marca mai bine frazarea textului. Tot în același scop a fost marcat și punctul din r. 3, înaintea cuvîntului ΒΟΥΛΗ.

Citim :

‘Υπερ ὑγείας καὶ νεύ[κης τῶν
κ[υρίων κοζμοκρατ[όρων ἀνι-

¹ Cf. raportul preliminar asupra săpăturilor, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 439—455.

² Un studiu amplu asupra acestui edificiu a făcut arh. Dinu Theodorescu, în *Dacia*, VII, N.S., 1963, p. 257—300.

Fig. 1. — Inscriptie greacă descoperită la Callatis.

- κ]ήτων· Βουλῆς δῆμ[ου Καλ-
 λ]ατιανῶν Μάξιμο[ς καὶ
 5. ὁ ὑὸς Γάιος Κρίσπο[ς πρέσ-
 β]εις χρηματισθέν[τες. . . .

Adică : „Pentru sănătatea și biruința stăpînilor atotputernici și ne-
 învinși. Solii Sfatului și Poporului callatian Maximus și fiul său Gaius
 Crispus care au tratat . . .”.

Necunoscînd cum arăta partea superioară a monumentului nu putem
 spune dacă textul inscripției era precedat de formula Ἀγαθῇ Τύχῃ.
 E posibil însă ca textul să se fi limitat la ceea ce ni s-a păstrat azi (vezi
 mai jos p. 813).

Scrierea are caractere tîrzii. Ligaturile și forma unor litere ne duc
 către documente care se datează la sfîrșitul secolului al III-lea — primele
 decenii ale secolului al IV-lea e.n. Cel mai caracteristic document, în
 această privință, este o inscripție de la Tomis datată precis în vremea
 împăratului Dioclețian ³ (fig. 2). Literele din ambele documente sînt foarte
 asemănătoare.

O altă inscripție tot de la Tomis, care se poate data în prima ju-
 mătate a secolului al IV-lea, prezintă caractere paleografice apropiate.
 Inscripția a fost datată ⁴ la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul se-
 colului al IV-lea, dar noi socotim că se încadrează mai bine în prima ju-
 mătate a secolului al IV-lea ⁵.

De la Tropaem Traiani o dedicație către el Ἡρα Βασιλίσσα făcută
 de ἡ πόλις Τροπαισίων ⁶ și datată în vremea lui Constantin și
 Licinius ne prezintă și ea aspecte paleografice asemănătoare. Iată deci
 către ce vreme ne duce scrisul.

Din păcate aceste indicii paleografice nu sînt întărite și de elemente
precise conținute de text. O cronologie absolută nu se poate astfel face,
 fiindcă numele împăraților nu e menționat, iar celelalte două nume,
 Maximus și fiul său Gaius Crispus, sînt necunoscute.

E curioasă lipsa numelor împăraților. Dacă pentru noi există însă
 dubii asupra persoanelor denumite în inscripție prin formula κύριοι κοζμο-
 κράτορες ἀνίκητοι, este sigur că pentru contemporani acestea nu
 existau. Numele lor era fie prea lung ca să fie trecut în inscripție, fie
 prea cunoscut.

Titulatura la plural prin care sînt denumiți : κύριοι κοζμοκράτορες
 ἀνίκητοι presupune cel puțin două persoane. În vremea la care ne-am referit,
 îndreptățiți de criteriile paleografice, avem a ne gîndi la două dinastii :
 fie la tetrarhia instaurată de Dioclețian, fie la cea din timpul lui Constantin
 cel Mare. Cognomenul Crispus din inscripția noastră ne-ar îndrepta mai
 degrabă către ultima, considerînd că acesta ar fi fost luat de la unul din

³ AEM, VI, 1882, p. 18, nr. 37; inscripția se află la MNA, Inv. L 333.

⁴ A. Aricescu, *Inscripții inedite în versuri*, în *Studii clasice*, V, 1963, p. 323—328.

⁵ Despre această inscripție Em. Popescu va face o cercetare specială.

⁶ Gr. Tocilescu, în CRAI, X, 1909, p. 257; V. Părvan, *Cetatea Tropaem*, în BCMI, IV, 1911, p. 173; J. Weis, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 114—117; Gh. Ștefan, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 515.

Fig. 2. — Dedicăție pentru împăratul Diocetian descoperită la Tomis.

fii lui Constantin cel Mare, anume de la Fl. Iulius (Valerius) Crispus ⁷. Se știe cât de mult a fost preluat de militari sau de cetățenii din imperiu numele Flavius din titulatura familiei lui Constantin ⁸. Procedul nu putea fi decât extins și la ceilalți membri ai familiei ⁹.

Pentru ambele dinastii realitățile istorice din Scythia, atât cât ne sînt ele cunoscute, se pot aduce ca sprijin. Căci și într-o vreme și într-alta împărații se interesează de viața provinciei, pe care o reorganizează, întărind orașele și refăcînd căile de comunicație, sau punînd-o sub o pază militară mai eficientă ¹⁰.

O solie deci în această vreme a orașului Callatis către împărați și soldată cu succes ar justifica ridicarea acestei dedicații. Este ceea ce se exprimă prin cuvintele [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες].

Sensul exact al acestei expresii, mai cu seamă al cuvîntului χρηματισθέντ[ες], nu poate fi stabilit ușor. Aceasta în primul rînd pentru motivul că forma verbală nu e încadrată într-un context mai explicit, de unde am fi putut afla eventual locul sau scopul soliei, iar în al doilea rînd, din cauza complexității sensurilor pe care le are verbul χρηματίζειν: a trata, în general, probleme bănești, a delibera în adunările publice sau particulare, a acorda audiență, a da un răspuns la oracole etc. ¹¹.

Cel mai potrivit sens, în cazul documentului nostru, ni se pare acela care se referă la acordarea audienței. E probabil că ambasadorii callatieni au fost primiți în audiență de împărați (de unul din ei), cu care prilej ei au avut de tratat probleme importante. La întoarcerea lor au ridicat, drept mulțumire pentru succesul tratativelor, monumentul de care ne ocupăm.

Forma la pasiv (participiul aorist) a verbului χρηματίζειν ar justifica ipoteza pe care am formulat-o, iar sensul celor două cuvinte asociate [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες] ar indica o acțiune dublă: primire în audiență și tratative.

Sensul pe care l-am atribuit verbului se mai află documentat în textele literare. Astfel Polybiu ni-l atestă de mai multe ori, *Hist.*, III, 66,6 ¹²: Καταλύσας δὲ δευτεραῖος, καὶ γεφυρώσας τοῖς ποταμίοις πλοίοις τὴν διάβασιν, Ἀσδρούβα μὲν ἐπέταξε διακομίζειν τὸ πλῆθος. αὐτὸς δὲ διαβάς εὐθὺς, ἐχρημάτιζε τοῖς παραγεγονόσι πρεσβευταῖς ἀπὸ τῶν σύνεγγυς τόπων ¹³.

⁷ Este fiul cel mare al lui Constantin din prima sa căsătorie cu Minervina. Numele Flavius Valerius Crispus se citește și pe o piatră miliară inedită (r. 5) de la Mangalia, în care numele Licinianus Licinius a fost șters.

⁸ Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, Desclée de Brouwer, 1959, p. 68.

⁹ În felul acesta s-ar putea explica și lipsa formulei Ἀγαθὴ Τύχη de la începutul inscripției. Pe documentele epigrafice din această vreme tirzie și creștină ea nu mai apare decât în chip excepțional.

¹⁰ Vezi tratată pe larg această problemă, de Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 280—308.

¹¹ Szanto, în *RE*, III, col. 2446: Georg Busolt, *Griechische Staatskunde*, I, 3, München, 1920, p. 452 și vol. II, 3, 1926, p. 996: Liddel Scott, *A Greek-English Lexicon*, ed. a 9-a, Oxford, 1961, p. 2005. Pentru χρηματίζειν, χρηματίζεσθαι, χρηματισμός, folosit pentru oracole, cf. L. Robert, *Hellenica*, I, 1940, p. 72 și II, 1946, p. 148.

¹² Polybius, ed. T. Blüthner-Wobst, Leipzig, 1882—1905.

¹³ *Ibidem*, XXVII, 16,4 și 16,10: cf. și Vettius Valens, ed. W. Kroll, Berlin, 1908, p. 63, r. 20.

În inscripție nu am găsit, după cât am putut cerceta, o dovadă a acestei utilizări.

Am arătat mai sus că epitetele care se atribuie împăraților sînt κύριοι κοζμοκράτορες άνίκητοι. Dintre acestea mai neobișnuit este adjectivul κοζμοκράτωρ, cunoscut ca atribut al zeilor¹⁴ sau în astrologie¹⁵; el se atribuie cum vedem și împăraților pentru a-i arăta ca stăpîni ai lumii. În felul acesta se sintetizează admirabil, într-un singur cuvînt, formula γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης¹⁶, foarte mult utilizată în inscripțiile din secolul al III-lea e.n. În inscripția noastră κοζμοκράτωρ este scris cu ζ în loc de σ, adică într-o grafie care arată că spiranta σ s-a sonorizat în ζ. Fenomenul e cunoscut de mai înainte și multe documente îl atestă, mai ales din secolul al III-lea¹⁷.

Titlul de κοζμοκράτωρ atribuit împăraților se mai află în două inscripții: una de la Caracalla din anul 216¹⁸ și alta de la Gordian¹⁹. E pomenit de asemenea de unele texte literare²⁰.

Din cele de mai sus se vede că inscripția de la Callatis conține unele elemente care au meritat să fie relevate. Forma de intitulare a împăraților din secolul al IV-lea, precum și sensul verbului χρηματίζειν = a primi în audiență, prezent pînă acum numai în texte literare, o dovedesc din plin. Dar importanța documentului nostru nu se reduce numai la cea formală, la date care îmbogățesc vocabularul epigrafic. Cunoștințele noastre istorice capătă noi informații privind relațiile dintre cetatea pontică și imperiu. O solie alcătuită din oameni de vază, așa cum se obișnuia, ne oferă pe de o parte date prosopografice, iar pe de alta ne sugerează un episod din istoria orașului, asupra căruia, deși nu avem amănunte, știm că a fost important, de vreme ce a prilejuit o asemenea acțiune. Sperăm că descoperirile viitoare vor completa informațiile asupra acestui episod și vor aduce la lumină și partea din inscripție care ne lipsește încă.

TH. SAUCIUC-SĂVEANU, EM. POPESCU

¹⁴ Notizie degli Scavi, Roma, 1912, p. 323.

¹⁵ Catalogus Codicum Astrologorum, ed. F. Gumont et alii, Bruxelles, vol. VI, p. 68; Veltius Valens, *op. cit.*, p. 171, r. 6; Liddel-Scott, *op. cit.*, p. 984.

¹⁶ De exemplu, *IGRR*, III, 239: Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Λούκιος Σεπτίμιος Σεουήρος Περτίναξ Σεβαστὸς γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης.

La Histria într-o inscripție de la Caracalla, publicată de D.M. Pippidi, în *Histria*, I, București, 1954, p. 530, se află formula γῆς καὶ θαλάσσης δεσπότης αὐτοκράτωρ.

¹⁷ Eduard Schwizer, *Griechische Grammatik*, I, München, 1939, p. 216—218; cf. *IGRR*, I, 45,2, 47,2: κόζμω; 153,26: Ζμώρναν; nr. 153, 27, 156,8, 379,2, 773,1, 773,15, 1236,2 etc. și indicele XVII de la p. 674 al aceluiași volum.

¹⁸ *IGRR*, I, 1063; Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, III Heft, Strassburg, 1914, nr. 4275: Τῶν κοζμοκράτορα Μ. Αὐρ. Σεουήρον Ἀντωνίνων Παρικλὸν Μέγιστον, Βρεταννικὸν Μέγιστον, Εὐτυχῆ, Εὐσεβῆ, Σεβαστὸν, τῶν φιλοσάραπιν καὶ... etc.

¹⁹ *IG*, XIV, 926: Ἀγαθῇ Τύχῃ. Αὐτοκράτορα Καίσαρα Μ. Ἀντωνίων Γορδιανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστὸν, τῶν θεοφιλεσσομένων κοζμοκράτορα ἡ πόλις ἡ τῶν Γαζαίων ἱερὰ καὶ... etc.

²⁰ Ptolemaeus, *Tetrabiblos*, 175, editat de J. Camerarius, Nürnberg, 1535, citat după retipărirea la Basel 1553 (cu traducere latină a lui Melanchton); Hephaestio Astrologus, în *Catalogus Codicum Astrologorum*, I, 1, ed. A. Engelbrecht, Viena, 1887.

НАДПИСЬ IV В. Н.Э., ОБНАРУЖЕННАЯ В КАЛЛАТИСЕ

РЕЗЮМЕ

Надпись, обнаруженная в 1959 г. во время спасательных раскопок в Мангалии, до сих пор не была опубликована и находится в местном музее под инв. № L 359. Нанесенная на мраморный камень, она оббита справа, слева и снизу. В настоящем состоянии камень имеет следующие размеры: высота 0,13 м; ширина 0,25 м; толщина 0,14 м, а высота букв 1,5—2 (см. рис. 1). Хотя памятник обломан с обеих сторон, все же можно установить длину рядов, которые имеют около 19—20 букв. С левой стороны отсутствует только одна буква, а с правой стороны по 4—5 букв.

Палеографические особенности надписи позволяют датировать ее концом III в. н.э. или, более точно, первой половиной IV в. н.э. Буквы очень сходны, почти идентичны, с буквами двух надписей из Томиса, одна из которых относится ко времени Диоклетиана (рис. 2) (AEM, VI, 1882, стр. 18, № 37), а другая датируется первой половиной IV в. (см. *Studii Clasice*, V, 1963, стр. 323—328). Они сходны также с буквами надписи из Тропеум Траяни, относящейся ко времени правления Константина Великого.

Более точная датировка невозможна из-за отсутствия имен императоров, называемых в документе *κρίσις κοζμοκράτορες ἀνίχτοι*. Употребление множественного числа предполагает по меньшей мере два лица, а для того периода, к которому мы относим надпись, руководствуясь палеографическими критериями, можно говорить о двух династиях: либо о тетрархии, установленной Диоклетианом, либо о тетрахии, относящейся ко времени правления Константина Великого. Историческая действительность Скифии говорит как в пользу одной, так и в пользу другой, однако прозвище Крисп, встречающееся в надписи, склоняет нас скорее к последней, если допустить, что оно было взято от одного из сыновей Константина Великого, а именно от Фл. Юлия (Валерия) Криспа. Отсутствие в самом начале надписи формулы *Ἀρχθῆ Τύχη*, обычной для языческих надписей, указывает на эпоху христианства.

В надписи рассказывается о выполнении миссии Максимом и его сыном Гасм Криспом, посланными к императорам. Это выражено следующими словами: *[πρέσβ]εις ὑπεματιθέν[ε]ς*. Хотя до сих пор в надписях не встречался глагол *ὑπεματίζω* в смысле дать аудиенцию послу, авторы его допускают, так как он встречается в литературных текстах (Polybius, *Hist.*, III, 66, 6; XXVIII, 16, 4 и 16, 10 и Vettius Valleng, изд. W. Kroll, Берлин, 1908, стр. 63, строка 20). Этот смысл подходит для понимания документа из Каллатиса и таким образом вышеупомянутые два слова переводятся: *послы были приняты для ведения переговоров*.

Далее автор касается эпитета *κοζμοκράτωρ*, относящегося к императорам. Употребляемое обычно по отношению к богам или в астрологии,

прилагательное κοζμοκράτωρ очень редко встречается в надписях по отношению к императорам (все же, согласно Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, III Heft, Страсбург, 1914, № 4275 надпись от Каракаллы IG, XIV, 926, Надпись от Гордиана). Это слово великолепно обобщает формулу: ὁ γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης обычную для документов III в.

Авторы выявляют значение документа для эпиграфического словаря и для истории Скифии.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Греческая надпись, найденная в Каллатисе.

Рис. 2. — Посвящение императору Диоклетиану, найденное в Томисе.

UNE INSCRIPTION DU IVe SIÈCLE DE NOTRE ÈRE DÉCOUVERTE À CALLATIS

RÉSUMÉ

Découverte en 1959 à l'occasion des fouilles de sauvegarde de Mangalia l'inscription est restée inédite jusqu'à présent et elle est conservée au Musée local (no. inv. L. 359). Gravée sur marbre elle apparaît, dans l'état actuel, brisée à droite, à gauche et en bas, avec les dimensions suivantes : hauteur 0,13 m ; largeur 0,25 m ; épaisseur 0,14 m, et avec des lettres hautes de 1,5—2 cm (fig. 1). Bien qu'elle soit brisée sur les deux côtés on peut établir la longueur des lignes qui ont de 19 à 20 lettres. À gauche il manque une seule lettre et à droite 4 ou 5.

Les caractères paléographiques de l'inscription justifient sa datation de la fin du IIIe siècle ou plutôt du début du IVe. Les lettres sont fort ressemblantes sinon identiques à celles de deux inscriptions de Tomis : une du temps de Dioclétien (fig. 2) (*AEM*, VI, 1882, p. 18, no. 37) et l'autre datée de la première moitié du IVe siècle (*Studii Clasice*, V, 1963, p. 323—328). De même elle ressemble aux lettres appartenant à une inscription du Tropaeum Traiani du temps de Constantin.

Une datation plus précise n'est guère possible vu l'absence du nom des empereurs dénommés par les document κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίχτητοι. Les titres au pluriel laissent supposer au moins deux personnes et, pour l'époque dont il s'agit, vu certains critères paléographiques, deux dynasties peuvent être envisagées : la tétrarchie instaurée par Dioclétien ou celle de Constantin le Grand. Les réalités historiques de la Scythie peuvent être également envisagées à l'appui de chacune de ces hypothèses, mais le cognomen de Crispus, de l'inscription, nous fait incliner plutôt vers la dernière si l'on considère qu'il aurait été pri de l'un des fils de Constantin

le Grand, à savoir Fl. Iulius (Valerius) Crispus. L'absence de la formule Ἀγαθῇ Τύχῃ, du début de l'inscription, ordinaire pour les inscriptions payennes, nous ramène à l'époque chrétienne.

Dans l'inscription on mentionne une mission remplie par Maximus et son fils Gaius Crispus auprès des empereurs. Les termes exprimant cette notion sont les suivant : [πρέσβ]εις χρηματισθέντ[ες]. Malgré que l'on ne rencontre point dans les inscriptions le verbe χρηματίζειν avec le sens de *recevoir en audience des ambassadeurs*, les auteurs l'ont adopté parce qu'il se trouve dans les textes littéraires (Polybius, *Hist.*, III, 66,6 ; XXVIII, 16,4 et 16, 10 et Vettius Valens ed. W. Kroll, Berlin, 1908, p. 63, r. 20). Ce sens s'accorde à la compréhension du document de Callatis et comme tel les deux mots se traduisent par : *les messagers ont été reçus en audience en vue des négociations*.

Le commentaire de l'inscription concerne par la suite l'épithète κοζμοκράτωρες attribué aux empereurs. Bien qu'usité couramment pour les dieux ou en astrologie, l'adjectif κοζμοκράτωρ se trouve rarement dans les inscriptions pour les empereurs (cf. cependant Fr. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, III Heft, Strassburg, 1914, n° 4275 une inscription du temps de Caracalla et IG, XIV, 926, une inscription du temps de Gordien). Par ce mot on synthétise admirablement la formule : γῆς καὶ θαλάσσης καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης δεσπότης habituelle dans les documents du IIIe siècle.

Les auteurs mettent en lumière l'importance du document pour le vocabulaire épigraphique et pour l'histoire de la Scythie.

LEGENDE DES FIGURES

Fig.1. — Inscription grecque découverte à Callatis.

Fig. 2. -- Dédicace pour l'empereur Dioclétien découverte à Tomis.